

**KAHERAH SEBAGAI PUSAT PERCETAKAN KARYA MELAYU-ISLAM, 1880-AN HINGGA
1960-AN**
(Cairo as Printing Centre of Islamic-Malay Literary Works, 1880s to 1960s)

Oleh:
Abu Hanifah Haris*

Abstrak

Kemunculan mesin percetakan merupakan salah satu mercu tanda penting dalam sejarah perkembangan intelektual manusia kerana membolehkan pelbagai ilmu disebarkan dan dikongsi oleh anggota masyarakat. Kemunculan Universiti al-Azhar sebagai pusat pengajian ilmu agama yang terkenal pula menyaksikan jumlah pelajar Melayu yang belajar di Kaherah semakin meningkat sejak akhir abad ke-19, dan mencapai kemuncak pada tahun 1920-an. Peranan Mesir sebagai pusat kegiatan intelektual tidak hanya terhad sebagai pusat penyebaran ilmu, tetapi juga meninggalkan pengaruh yang besar terhadap perkembangan kesusasteraan Melayu-Islam. Artikel ini membincangkan peranan Kaherah sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam sejak tahun 1880-an sehingga tahun 1960-an. Kajian ini menggunakan kaedah kajian perpustakaan dengan menganalisis pelbagai sumber primer dan sekunder. Kajian ini mendapati bahawa Kaherah muncul sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam yang aktif sejak tahun 1910-an, namun peranannya sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam mula merosot selepas tahun 1930-an akibat kewujudan banyak syarikat percetakan di Tanah Melayu selain kemudahan mendapatkan alat percetakan di Singapura dan Pulau Pinang.

Kata Kunci: *Universiti al-Azhar, Kaherah, Mesir, percetakan, karya Melayu-Islam*

Abstract

The invention of the printing machine is one of the important landmarks in the history of human intellectual development because it allows a wealth of knowledge disseminated and shared by members of the public. The emergence of al-Azhar University as a center of Islamic learning seen the rising number of Malay students studying in Cairo since the late 19th century, and reached its peak in the 1920s. Egypt's role as a center of intellectual activity is not limited as a center of learning, but also leave a great influence on the development of Islamic-Malay literature. This article discusses the role of Cairo as printing center of Islamic-Malay literary works since the 1880s until the 1960s. Based on library research methods, this study analyzes primary sources and secondary sources. The study found that Cairo has become an active printing center of Islamic-Malay literary works since the 1910s. However, its role as an active printing center of Islamic-Malay literary works began to decline after 1930s due to the existence of many printing company in Malaya as well access to printing equipment in Singapore and Pulau Pinang.

Keywords: *al-Azhar University, Cairo, Egypt, printing, Islamic-Malay literary works*

Pendahuluan

Kaherah merupakan ibu negeri Mesir serta merupakan bandar yang terbesar di benua Afrika. Bagi orang Melayu, Kaherah terkenal sebagai pusat pengajian ilmu agama kerana menempatkan sebuah institusi pengajian ilmu agama yang cukup berprestij dalam kalangan umat Islam iaitu Universiti al-Azhar. Penghormatan tinggi yang diberikan oleh masyarakat Melayu terhadap Universiti al-Azhar sebagai gedung ilmu menyaksikan ibu bapa mula bercita-cita menghantar anak mereka untuk melanjutkan pengajian di Universiti al-Azhar. Selain itu, ulama al-Azhar juga mendapat penghormatan yang tinggi

---

* Abu Hanifah bin Haris, PhD, pensyarah kanan di Jabatan Sejarah, Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya, email : abuhanifah@um.edu.my

dalam kalangan masyarakat Melayu, malah fatwa mereka juga mendapat perhatian daripada masyarakat Melayu. Senario ini telah meningkatkan kedudukan Kaherah sebagai kota ilmu sekaligus menyaksikan jumlah pelajar Melayu yang melanjutkan pelajaran di Universiti al-Azhar mencatatkan peningkatan yang ketara sejak akhir abad ke-19 dan mencapai kemuncak pada tahun 1920-an.

Sesuai dengan kedudukan Kaherah sebagai pusat kegiatan intelektual, Kaherah turut menjadi pusat percetakan pelbagai jenis buku dan kitab agama dalam bahasa Arab, termasuklah akhbar dan majalah. Selain mencetak pelbagai penerbitan dalam bahasa Arab, Kaherah turut muncul sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam sejak akhir abad ke-19. Permintaan yang agak tinggi daripada pelajar Melayu di Kaherah untuk mendapatkan kitab Jawi tulisan ulama Alam Melayu menyaksikan beberapa syarikat percetakan Mesir mengambil inisiatif untuk mencetak sejumlah kitab Jawi bagi memenuhi permintaan tersebut. Sebelum kemunculan Kaherah sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam terkenal, dua buah negara Timur Tengah iaitu Makkah dan Turki terlebih dahulu menjadi pusat percetakan karya Melayu-Islam, selain India.

Latar Belakang Kegiatan Percetakan di Tanah Melayu

Kegiatan percetakan di Tanah Melayu telah diperkenalkan oleh saudagar Barat pada awal abad ke-19. Syarikat percetakan pertama di Tanah Melayu telah diasaskan oleh Andrew Burchet Bone di Pulau Pinang pada tahun 1806. Syarikat Hindia Timur Inggeris (SHTI) kemudian telah memberikan lesen percetakan kepada Bone untuk menerbitkan akhbar *The Government Gazette* pada 1 Mac 1807. Penerbitan akhbar tersebut berjaya bertahan selama 21 tahun, iaitu sehingga keluaran Ogos 1827. Pada tahun 1827, kerajaan British di Pulau Pinang telah menggantikan akhbar *The Government Gazette* dengan akhbar berjudul *The Penang Register Miscellanious*.¹

Setakat ini belum dapat dipastikan bila syarikat percetakan Melayu yang terawal beroperasi di Tanah Melayu, namun terdapat bukti kewujudan sebuah kitab tulisan Nuruddin al-Raniri berjudul *Sirāt Al-Mustakīm* yang telah disemak oleh Tengku Ibrahim dan dicetak oleh Haji Muhammad Nuh bin Mustafa Banyumas di Singapura pada 4 Rabi‘ul Awwal 1281 (7 Ogos 1864) menggunakan percetakan batu. Kemungkinan besar Haji Muhammad Nuh merupakan orang Melayu pertama yang telah menubuhkan syarikat percetakan pertama di Tanah Melayu, iaitu di Singapura. Selepas itu, muncul ramai lagi penerbit dan pencetak Melayu yang berasal dari Indonesia khususnya pulau Jawa yang menetap di Singapura dan Pulau Pinang.

Percetakan Karya Melayu-Islam di India dan Timur Tengah

Karya Melayu-Islam pertama yang dicetak di luar Tanah Melayu dipercayai telah dicetak di Bombay, India dengan penemuan dua buah risalah berkenaan puisi Melayu pendek yang dicetak pada tahun 1874.² Sejak tahun 1880, sudah terdapat kitab tulisan Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatani berjudul *Kifāyah al-Muhtāj* yang dicetak di Bombay untuk pasaran Makkah.³ Tahun 1890-an pula menyaksikan kemunculan kitab Melayu-Islam yang dicetak di Bombay oleh beberapa syarikat percetakan terkenal seperti Alvi [Alwi?] Press dan Matba‘ah al-Ḥasaniyyah. Antara kitab tersebut ialah kitab karangan Shaykh Daud bin Abdullah al-Fatani berjudul *Mi‘rāj* yang dicetak oleh Alvi Press (1890, 1893), kitab karangan Shaykh

---

¹ Cecil K. Byrd (1991), *Percetakan Awal di Jajahan Selat, 1906-1858*, Terj. Mansor Ahmad Saman, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 4; B. C. Bloomfield (1979), *A. B. Bone and the Beginning of Printing in Malaysia*, London: Foreign and Commonwealth Office, h. 7-33; Md. Sidin Ahmad Ishak (1992), “Malay Book Publishing and Printing in Malaya and Singapore, 1807-1998”, Disertasi Ph.D., University of Stirling, h. 21.

² Ian Proudfoot (1994), “Malay Books Printed in Bombay: A Report on Sources for Historical Bibliography”, *Kekal Abadi*, Jil. 13, Bil. 3, h. 1.

³ C. Snouck Hurgronje (1970), *Mekka in the Latter Part of the 19th Century*, Leiden: Brill, h. 287.

Daud bin Abdullah al-Fatani berjudul *Munyah al-Muṣallī* yang dicetak oleh Alvi Press (1890), kitab karangan Shaykh Abdul Wahab al-Shaṣṣrāni berjudul *al-Yawāqīt wa al-Jawāhīr fī ‘Uqubāt Ahl al-Kabāir* yang dicetak oleh Alvi Press (1890) dan Matbaḥ al-Ḥasaniyyah (1893), kitab karangan Shaykh Daud bin Abdullah al-Fatani berjudul *‘Iddah al-Bāb* yang dicetak oleh Matbaḥ al-Ḥasaniyyah (1893), kitab karangan Shaykh Daud bin Abdullah al-Fatani berjudul *Sullām al-Mubtadi’* yang dicetak oleh Matbaḥ al-Ḥasaniyyah (1893) dan kitab karangan Shaykh Abdul Samad al-Falimbani berjudul *Hidāyah al-Sālikīn* yang dicetak oleh Matbaḥ al-Ḥasaniyyah (1894).⁴

Karya Melayu-Islam terawal yang diketahui pernah dicetak di Makkah ialah sebuah risalah tulisan Zainuddin al-Sumbawi berkenaan solat dan ibadah tulisan beliau sendiri yang telah dicetak pada tahun 1876.⁵ Perkembangan penerbitan buku Melayu-Islam di Makkah semakin berkembang apabila Shaykh Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatani telah dilantik oleh kerajaan Turki Uthmaniyyah sebagai pengurus dan pengarang bagi syarikat penerbitan kerajaan yang baru ditubuhkan di Makkah pada tahun 1884.⁶ Sepanjang mengendalikan syarikat penerbitan tersebut, Shaykh Ahmad al-Fatani juga berjaya menerbitkan sejumlah kitab Jawi yang ditulis oleh ulama yang terkenal di Alam Melayu seperti Nuruddin al-Raniri, Abdul Samad al-Falimbani, Abdul Malik Abdullah, Muhammad Nafis al-Banjari, Muhammad Arshad al-Banjari, Muhammad Ismail Daud al-Fatani, Muhammad Zain Jalaluddin dan Shaykh Daud Abdullah al-Fatani.⁷ Kitab tulisan ulama Alam Melayu turut dicetak oleh sebuah lagi syarikat percetakan di Makkah iaitu Matbaḥ al-Mir’iyyah al-Kāinah. Antara kitab Jawi yang dicetak oleh Matbaḥ al-Mir’iyyah al-Kāinah ialah kitab *Dhau’ al-Sirāj* karangan Shaykh Ahmad al-Khatib bin Abdul Latif al-Khatib al-Minangkabawi dan kitab *Kashf al-Ghaybah* tulisan Shaykh Zainal Abidin bin Muhammad al-Fatani.⁸ Salah sebuah kitab yang telah dicetak oleh Matbaḥ al-Mir’iyyah al-Kāinah ialah kitab tulisan Zainuddin al-Sumbawi berjudul *Sirāj al-Hudā* pada tahun 1885.⁹ Antara tahun 1885 dan 1886, dua buah karya Melayu-Islam karangan Zainuddin al-Sumbawi berjudul *Sirāj al-Hudā* dan *Minhāj al-Salam* juga telah dicetak semula.¹⁰

Seorang lagi penerbit Melayu yang pernah menerbitkan kitab Melayu-Islam di Makkah ialah Ahmad bin Abdullah Mujallid yang beroperasi di Bab al-Salam berhampiran Masjid al-Haram. Kebanyakan buku yang diterbitkan oleh Ahmad Mujallid dicetak di Matbaḥ al-Karimiyyah, Makkah. Ahmad Mujallid juga banyak menerbitkan kembali karya-karya yang pernah diterbitkan oleh Shaykh Ahmad al-Fatani. Sebuah kitab berjudul *Ghāyah al-Taqrīb* karangan Shaykh Daud al-Fatani pernah diterbitkan semula oleh Shaykh Ahmad al-Fatani pada tahun 1887, sebelum diterbitkan sekali lagi oleh Shaykh Ahmad al-Fatani pada tahun 1892 di Matbaḥ al-Karimiyyah.¹¹ Penerbitan kitab Jawi dan buku Melayu di Makkah juga diusahakan oleh Matbaḥ al-Turkī al-Majdiyyah.¹²

⁴ Ananabel Teh Gallop (1990), “Early Malay Printing”, h. 117.

⁵ C. Snouck Hurgronje (1970), *Mekka*, h. 286.

⁶ Abu Hanifah Haris (2013), “Pengaruh Mesir dalam Masyarakat Melayu, 1906-1970”, Tesis PhD., Universiti Malaya, h. 154.

⁷ Md. Sidin Ahmad Ishak dan Mohammad Redzuan Othman (2000), *The Malays in the Middle East: With a Bibliography of Malay Printed Works Published in the Middle East*, Kuala Lumpur: University of Malaya Press, h. 61. Untuk maklumat lanjut tentang kitab Jawi dan pengaruhnya dalam mengembangkan pemikiran politik, ekonomi, sosial dan pemikiran agama, lihat Mohd. Nor Ngah (1983), *Kitab Jawi: Islamic Thought of the Malay Muslim Scholars*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies (ISEAS), h. 9-44.

⁸ Shaykh Ahmad al-Khatib al-Minangkabawi (1907), *Dhau’ al-Sirāj*, Makkah: Matbaḥ al-Mir’iyyah al-Kāinah; Shaykh Zainal Abidin al-Fatani (1900), *Kashf al-Ghaybah*, Makkah: Matbaḥ al-Mir’iyyah al-Kāinah.

⁹ Michael Laffan (2011), *The Making of Indonesian Islam: Orientalism and Narration of a Sufi Past*, New Jersey: Princeton University Press, h. 251.

¹⁰ C. Snouck Hurgronje (1970), *Mekka*, h. 286.

¹¹ Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 114. Shaykh Daud al-Fatani dilahirkan sekitar tahun 1760-an dan merupakan antara ulama terkenal di Alam Melayu. Beliau berasal dari Patani, selatan Thailand dan pernah belajar di Makkah. Selain dikenali sebagai Amir Haji bangsa Melayu yang pertama, beliau juga pernah menulis pelbagai kitab Jawi. Lihat Ibrahim Narongraksakhet (2010), “Shaykh Daud al-Fatani: Jawi Textbooks and the Malay Language”, dalam

Percetakan karya Melayu-Islam di Turki pula muncul hampir sama dengan kewujudan syarikat percetakan karya Melayu-Islam di Makkah. Sebuah kitab karangan Muhammad Zain dari Aceh berjudul *Bidāyah al-Hidāyah* dipercayai telah dicetak di Istanbul pada tahun 1885.¹³ Istanbul juga menjadi pusat percetakan sebuah kitab tulisan Yusuf al-Ghani bin Sawwal al-Sumbawi berjudul *Bidāyah al-Mubtadī wa ‘Umdat al-Aulādī* yang telah dicetak di Istanbul, Turki pada tahun 1305 Hijrah (1887).¹⁴

Kaherah Sebagai Pusat Percetakan Karya Melayu-Islam

Kaherah turut menjadi pusat percetakan karya Melayu-Islam. Seorang orientalis Belanda iaitu Christian Snouck Hurgronje pernah menyatakan kewujudan sebuah kitab yang dicetak di Mesir, iaitu tidak lama selepas kewujudan kitab Melayu yang dicetak di Bombay sekitar tahun 1874.¹⁵ Proudfoot pula berpendapat bahawa percetakan karya Melayu-Islam di Mesir wujud tidak lama selepas Bombay (1874), tetapi lebih awal berbanding Makkah (1884) dan Turki yang muncul bersamaan dengan kemunculan percetakan Melayu di Makkah.¹⁶ Kemungkinan besar percetakan karya Melayu-Islam di Kaherah muncul antara tahun 1876 dan 1880.¹⁷ Sebuah kitab karangan Shaykh Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatani berkenaan tatabahasa serta sebuah syiar yang memuji Sayyid Bakri berjudul *I‘ānah* yang dimuatkan dalam Jilid Empat kitab tersebut juga pernah diterbitkan di Kaherah pada tahun 1883.¹⁸ Terdapat sebuah kitab berkenaan tarekat juga pernah dicetak di Kaherah pada tahun 1886 dan turut diedarkan di Jawa bersama-sama kitab bahasa Arab yang lain.¹⁹ Sebuah kitab karangan Muhammad Nafis dari Banjarmasin berjudul *al-Durr al-Nafīs* juga dicetak di Kaherah.²⁰

Peningkatan dalam jumlah pelajar Melayu yang menyambung pengajian di Kaherah sejak awal abad ke-20 turut mendorong kepada kemunculan syarikat percetakan persendirian milik rakyat Mesir yang menerbitkan kitab-kitab Melayu-Islam di Mesir. Antara syarikat percetakan milik rakyat Mesir yang menerbitkan buku-buku Melayu-Islam ialah Matba‘ah Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.²¹ Sebuah lagi syarikat percetakan milik rakyat Mesir yang mencetak kitab-kitab Melayu-Islam ialah Matba‘ah Dār al-Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabīyyah kepunyaan ‘Isā al-Bābī al-Ḥalabī, saudara kepada Mustafa al-Babi al-Halabi.²² Pelbagai sumbangan yang telah dicurahkan oleh Dar al-Ihya’ yang telah banyak mencetak buku-buku agama dalam bahasa Melayu juga diakui sendiri oleh pelajar Melayu di Kaherah. *Pilihan Timoer*

Rosnani Hashim (ed.), *Reclaiming the Conversation: Islamic Intellectual Tradition in the Malay Archipelago*, Petaling Jaya: The Other Press Sdn. Bhd., h. 1-2. Lihat juga M. Fauzi Haji Awang al-Fatimi (1962), “Sheikh Daud Fatani”, *Pengasoh*, Bil. 336, Disember 1962, h. 22-23.

¹² Md. Sidin Ahmad Ishak dan Mohammad Redzuan Othman (2000), *The Malays in the Middle East*, h. 63.

¹³ C. Snouck Hurgronje (1970), h. 287.

¹⁴ Michael Laffan (2011), *The Making of Indonesian Islam*, h. 257.

¹⁵ C. Snouck Hurgronje (1970), h. 286-287.

¹⁶ Ian Proudfoot (1994), “Malay Books Printed in Bombay”, h. 2.

¹⁷ Ian Proudfoot (1994), *The Print Threshold in Malaysia*, Victoria: The Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, h. 35.

¹⁸ C. Snouck Hurgronje (1970), *Mekka*, h. 286.

¹⁹ Ian Proudfoot (1994), *The Print Threshold in Malaysia*, h. 35.

²⁰ C. Snouck Hurgronje (1970), h. 287.

²¹ M. van Bruinessen (1990), “Kitab Kuning, Books in Arabic Script Used in the Pesantren Milieu: Comments on a New Collection in the KITLV Library”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Vol. 146, No. 2/3, h. 136.

²² Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 116. Matba‘ah Dār al-Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabīyyah diasaskan oleh ‘Isā al-Bābī al-Ḥalabī pada tahun 1276 Hijrah (1860). Matba‘ah Dār al-Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabīyyah turut menjual kitab Arab seperti kitab agama, falsafah, sejarah, syair selain al-Quran dan kitab tafsir. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 2, November 1925, h. belakang.

misalnya pernah memaparkan gambar ʿĪsā al-Bābī al-Ḥalabī, pemilik Matbaʿah Dār al-Iḥyāʾ al-Kutub al-ʿArabiyyah.²³

Antara kitab yang pernah dicetak oleh Matbaʿah ʿĪsā al-Bābī al-Ḥalabī ialah sebuah kitab berjudul *Sharh Usul al-Tahqiq* yang dicetak pada tahun 1356 Hijrah (1937). Kitab yang membincangkan persoalan akidah dan tauhid ini telah diterjemahkan daripada kitab asal dalam bahasa Arab oleh Muhammad al-Indonisi.²⁴ Matbaʿah ʿĪsā al-Bābī al-Ḥalabī juga pernah mencetak beberapa kitab Melayu yang ditulis dalam tulisan Jawi oleh ulama dari Alam Melayu. Semua kitab tersebut mempunyai judul dalam bahasa Arab iaitu *Miftāḥ al-Dīn*, *Munyah al-Muṣalli*, *Mujarribah al-Fawāid*, *Hidāyah al-Mubtadiyyīn*, *Muhimmāh al-Nafāis*, *Qurrah al-ʿAin*, *Uṣūl al-Dīn*, *Irshād al-ʿAwwām*, *al-Islām wa al-Naṣrāniyyah*, *Bidāyah al-Hidāyah*, *Tāj al-Muluk*, *Tuḥfah al-Ikhwān*, *Ḍamm fi al-Ṣarf*, *Sirāj al-Hudā*, *Ghāyah al-Taqrīb*, *Furuʿ al-Masāil* (Dua Jilid), *Kifāyah al-Muḥtāj*, *Kashf al-Ghaybiyyah*, *al-Ḍur al-Thamīn*, *Faṭḥ al-ʿĀrifīn*, *Miftāḥ al-Jannah*, *Majmuʿ Muṣannifāh*, *Wuṣḥḥāh al-Afrāḥ*, *al-Thimār al-Lazīzah*, *Bayān al-Tajallī*, *Isqāt Maʿalā al-Mayyit*, *Irshād al-ʿIbād*, *al-Jawāhir al-Saniyyah*, *Bidāyah al-Mubtadī wa ʿUmdah al-Aulād*, *Tāj al-ʿUrūs*, *Khatm al-Qurān*, *Sabīl al-Muḥtadīn* (Dua Jilid), *Sharh al-Hukm al-Kabīr*, *Faṭḥ al-ʿĀrifīn*, *Kifāyah al-Ghulām*, *Hukm Ṣangīr*, *Siyar al-Sālikīn* (Empat Jilid), *Kashf al-Kirām*, *Miftāḥ al-Murīd*, *Minhāj al-ʿĀbidiīn*, *Hidāyah al-Sālikīn*, *al-Yawāqītu wa al-Jawāhir*, *al-Ṣayd wa al-Zabāih*, *Muqaddimah al-Ṣibyān*, *Idōh al-Bāb*, *Uṣūl al-Tahqiq*, *Bāb al-Nikāḥ*, *Tajwīd al-Qurān li Muḥammad Ṣālih*, *Tanbīh al-Ghāfilīn*, *Daqāiq al-Akḥbār*, *Sullām al-Mubtadī*, *ʿAqīdah al-Nājīn*, *Faṭḥ al-Rahmān*, *Farīdah al-Farāid*, *Kifāyah al-Mubtadiyyīn*, *al-Ḍur al-Nafīs*, *ʿAqāid Ahl al-Sunnah*, *Faṭḥ al-Mutafakkirīn* dan *Kashf al-Lithām* (Dua Jilid). Terdapat empat kitab yang diterbitkan dalam bahasa Melayu iaitu *Pelajaran Tauhid*, *Masalah Seribu*, *Perukunan* dan *Pedoman*.²⁵

Kebanyakan kitab tersebut ditulis antara abad ke-16 hingga awal abad ke-20. Antara kitab Melayu-Islam yang dicetak oleh Matbaʿah ʿĪsā al-Bābī al-Ḥalabī pada awal abad ke-20 ialah kitab tulisan Muhammad Idris al-Marbawi berjudul *Asas Islam*.²⁶ Walaupun kebanyakan kitab tersebut mempunyai judul dalam bahasa Arab, tetapi ditulis dalam tulisan Jawi. Dalam sejarah penulisan kitab Melayu, hanya dua orang sahaja ulama Alam Melayu yang pernah menulis kitab dalam bahasa Arab iaitu Shakyh Wan Ahmad al-Fatani dan Shaykh Nawawi al-Bentani.²⁷

Sebuah lagi syarikat percetakan milik rakyat Mesir yang turut menjual kitab Melayu dalam tulisan Jawi iaitu Maktabah Ibrāhīm al-Tūbī di Kaherah.²⁸ Maktabah al-Munīriyyah di Kaherah yang dimiliki oleh Muḥammad Munīr al-Dimishqī pula terlibat dalam percetakan kitab terjemahan *Nayl al-Awṭār* tulisan Imam al-Shaukānī yang mempunyai sepuluh jilid.²⁹ Selain itu, Maktabah al-Muniriyyah juga ada

²³ *Pilehan Timoer*, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1927, h. 18. Untuk maklumat lanjut tentang buku-buku Melayu yang diterbitkan di Timur Tengah termasuklah Mesir, lihat Md. Sidin Ahmad Ishak dan Mohammad Redzuan Othman (2000), *The Malays in the Middle East*, h. 73-86.

²⁴ Muhammad al-Indonisi (ed.) (1937), *Sharh Usul al-Tahiq*, Kaherah: Matbaʿah ʿĪsā al-Bābī al-Ḥalabī. Kitab ini tidak dinyatakan nama penulisnya, namun ada dinyatakan bahawa penyusun kitab tersebut adalah Muhammad al-Indonisi. Turut dinyatakan bahawa kitab tersebut pada asalnya dicetak oleh Matbaʿah Dār al-Iḥyāʾ al-Kutub al-ʿArabiyyah kepunyaan ʿĪsā al-Bābī al-Ḥala.

²⁵ *Ibid.*, h. belakang.

²⁶ Muhammad Idris al-Marbawi (1934), *Asas Islam*, Kaherah: Matbaʿah ʿĪsā al-Bābī al-Ḥalabī.

²⁷ Wan Muhamad Saghir Haji Abdullah (1972), “Al-Shikh Ahmad bin Muhammad Zain bin Mustapha bin Muhammad al-Fatani: Ulama Besar Alam Melayu”, *Dian*, Jil. II, Bil. 49, h. 48.

²⁸ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1925, h. belakang.

²⁹ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 8, Mei 1926, h. belakang. Muḥammad Ibn ʿAlī al-Shaukānī (1760-1834) merupakan salah seorang *mujtahid* (ahli ijthad) yang terkenal di Sanaʿa, Yaman pada abad ke-19. Beliau juga begitu terpengaruh dengan pandangan Muḥammad Ibn ʿAbd al-Wahhāb. Lihat Claudia Preckel (2000), “The Roots of Anglo-Muslim Co-Operation and Islamic Reformism in Bhopal”, dalam Jamal Malik (ed.), *Perspectives of Mutual Encounters in South Asian History, 1760-1860*, Leiden, Brill, h. 71.

mencetak beberapa terjemahan kitab lain seperti *Sharh al-Muhazzab li al-Imām al-Nawāwī* sebanyak lima jilid dan kitab *al-Tuhfah al-^cIrāqiyah fi al-^cAmāl al-Qalbiyyah*.³⁰

Selain itu, terdapat juga syarikat percetakan yang dimiliki oleh pelajar Melayu yang menuntut ilmu di Kaherah. Syarikat percetakan pertama milik pelajar Melayu di Kaherah ialah Matba^cah al-Ittiḥādiyyah yang telah ditubuhkan oleh Muhammad Fadlullah bin Muhammad Suhaimi pada tahun 1914.³¹ Objektif utama penubuhan syarikat percetakan tersebut ialah mencetak majalah *al-Ittiḥād*.³² Penubuhan Matba^cah al-Ittiḥādiyyah juga mempunyai perlembagaan yang tersendiri, iaitu terdiri daripada empat pasal yang mengandungi 30 perkara keseluruhannya. Antara matlamat penubuhan Matba^cah al-Ittiḥādiyyah ialah bagi mencetak pelbagai jenis kitab dalam bahasa Arab, Melayu dan Jawa. Selain itu, penubuhannya juga bertujuan untuk mewujudkan cawangan kedai kitab di seluruh Alam Melayu. Matlamat penubuhan syarikat percetakan tersebut juga berkait rapat dengan cita-cita beliau untuk meluaskan pengedaran *al-Ittiḥād*.³³

Selain mencetak *al-Ittiḥād*, satu-satunya karya lain yang diketahui pernah diterbitkan oleh Matba^cah al-Ittiḥādiyyah ialah sebuah buku berjudul *Kitab Pelajaran Tauhid* yang telah diterbitkan pada tahun 1914.³⁴ Kitab tersebut memuatkan perbincangan mengenai sifat Allah dan Rasul-Nya yang disampaikan dalam bentuk soal jawab. Namun begitu, jangka hayat syarikat percetakan tersebut tidak bertahan lama setelah pemilikinya, Muhammad Fadlullah kembali ke Singapura pada akhir tahun 1914 setelah berjaya menamatkan pengajian di Universiti al-Azhar.³⁵

Seorang lagi pelajar Melayu iaitu Muhammad Idris al-Marbawi pula bertanggungjawab menubuhkan Matba^cah al-Marbawiyah yang memulakan operasi pada tahun 1927.³⁶ Matba^cah al-Marbawiyah pernah mencetak majalah *Seruan Azhar* untuk bilangan 30 dan bilangan 31.³⁷ Antara kitab yang pernah dicetak oleh Matba^cah al-Marbawiyah yang terletak berhampiran Universiti al-Azhar ialah sebuah kitab karangan Shaykh Junid Tola berjudul *Kitab Kaifiyat Mengadakan Wakaf*.³⁸

Matba^cah al-Marbawiyah juga pernah mencetak sebuah tulisan Shaykh Muhammad Tahir Jalaluddin berkaitan hukum solat sunat dua rakaat sebelum Jumaat.³⁹ Sebuah lagi karya Melayu-Islam yang pernah dicetak oleh Matba^cah al-Marbawiyah ialah sebuah kamus berjudul *Kamus al-Marbawi* tulisan Muhammad Idris al-Marbawi.⁴⁰ Kamus yang mempunyai hampir 18,000 perkataan ini mengandungi beratus-ratus gambar. Bagi memastikan kesahihan dan ketepatan isi kandungannya, kamus tersebut telah

³⁰ *Seruan Azhar*, Jil. 2, Bil. 14, November 1926, h. hadapan.

³¹ *Neracha*, Jil. 4, Bil. 124, 25 Februari 1914, h. 3.

³² Ni^cmah Haji Ismail (1994), "The Life and Thoughts of Shaykh Muhammad Fadlullah Suhaimi", Tesis M.Litt., University of Edinburgh, h. 38. Sudah menjadi kelaziman bagi penerbit atau pengarang ketika itu untuk mencetak akhbar atau majalah mereka sendiri bagi mengurangkan kos editorial dan penerbitan yang melibatkan kos yang tinggi jika dicetak dengan syarikat percetakan luar. Lihat Hamed Mohd. Adnan (1998), "Majalah-Majalah Agama Sebelum Perang dan Ekonomi Penerbitannya", dalam Hashim Awang A. R. et al. (ed.), *Pengajian Sastera dan Sosiobudaya Melayu Memasuki Alaf Baru*, Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya, h. 150.

³³ "Kanun (Peraturan) Syarikat al-Ittiḥād di Mesir", *Neracha*, Jil. 4, Bil. 124, 25 Februari 1914, h. 3.

³⁴ Muhammad Fadlullah Suhaimi (1914), *Kitab Pelajaran Tauhid*, Kaherah: Matba^cah al-Ittiḥādiyyah.

³⁵ Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 163.

³⁶ Lihat Abdullah al-Qari Haji Salleh (1967), *Sejarah Hidup To' Kenali*, Kota Bharu, Pustaka Aman Press, h. 113.

³⁷ *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 30, Mac 1928, h. 585; *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 31, April 1928, h. 605.

³⁸ Shaykh Junid Tola al-Azhari (1930), *Kitab Kaifiyat Mengadakan Wakaf*, Kaherah: Matba^cah al-Marbawiyah. Untuk maklumat lanjut tentang Shaykh Junid Tola, lihat Siti Hanifah Ahmad (1988), "Syeikh Junid Tola: Sumbangannya Dalam Bidang Pendidikan dan Politik, 1889-1948", Latihan Ilmiah B.A., Universiti Malaya.

³⁹ Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 84. Menurut Md. Sidin, kitab tersebut berjudul *Ini Huraian Yang Membakar: Taman Persuraian Haji Bakar Pada Menyatakan Hukum Dua Rakaat Kiblat [Qabla] al-Jum^cat*.

⁴⁰ Selain dicetak oleh Matba^cah al-Marbawiyah, *Kamus al-Marbawi* juga pernah dicetak oleh Matba^cah Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī. Lihat Muhammad Idris al-Marbawi (1930), *Kamus al-Marbawi*, Kaherah: Matba^cah Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.

disemak oleh salah seorang ulama mazhab Syafii yang terkenal di Universiti al-Azhar iaitu al-Ustaz al-Fadil ^cAyd al-Wasif Muhammad.⁴¹

Pelajar-pelajar Melayu di Kaherah juga telah menubuhkan sebuah lagi syarikat percetakan yang diberi nama Matba^cah al-Taqaddum al-^cIlmiyyah pada tahun 1927.⁴² Perusahaan utama yang dijalankan oleh Matba^cah al-Taqaddum al-^cIlmiyyah ialah mengendalikan percetakan majalah *Pilehan Timoer*.⁴³ Terdapat dua kitab tulisan Ahmad bin Abdul Latif yang pernah dicetak oleh Matba^cah al-Taqaddum al-^cIlmiyyah, iaitu kitab berjudul *Izhār Zagl al-Khādibīn fi Taṣbīh* dan sebuah lagi kitab berjudul *al-Sa^cif al-Battār fi Muhāq al-Kalīmat Ba^cd Ahl al-Istighrār*.⁴⁴

Terdapat sebuah kitab Melayu yang merupakan terjemahan daripada kitab asal yang diterbitkan di Mesir berjudul *Ḍur al-Thamīn*. Kitab yang membincangkan iman dan kepercayaan orang Islam ini pernah diiklankan dalam *Pengasoh*, manakala wakil penjualnya terdapat di Singapura iaitu Haji Hashim Abdullah.⁴⁵ Sebuah kitab tulisan ulama yang terkenal di Nusantara iaitu Muhammad Arsyad berjudul *Hāshiyah Sabīl al-Muhtadīn*, iaitu kitab yang memuatkan syarahan kepada kitab *Sabīl al-Muhtadīn* juga pernah dicetak di Mesir pada tahun 1933.⁴⁶ Selain *Kamus al-Marbawi*, terdapat sebuah lagi kamus yang telah dihasilkan oleh pelajar Melayu berjudul *Kamus al-Zahabi* yang telah diterbitkan pada tahun 1930 dan dicetak di Kaherah.⁴⁷ Kamus tersebut telah dihasilkan oleh Mohd. Khamis Bakri bersama Mahmud Yunus.⁴⁸

Mesir juga pernah menyaksikan penerbitan majalah Melayu. Antara majalah Melayu yang pernah diterbitkan di Kaherah ialah sebuah majalah berjudul *al-Ittiḥād* yang diterbitkan pada tahun 1913. Ketiadaan naskhah asal *al-Ittiḥād* menyukarkan usaha untuk menentukan tarikh keluaran sulung *al-Ittiḥād*. Maklumat awal tentang cadangan penerbitan majalah tersebut pernah disuarakan oleh Muhammad Fadlullah dalam *Neracha* bahawa beliau akan menerbitkan sebuah majalah berjudul *al-Ittiḥād*, namun tiada maklumat lanjut yang diberikan berkenaan penerbitan tersebut.⁴⁹ Majalah tersebut menemui

---

⁴¹ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 3, Disember 1925, h. belakang; *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 4, Januari 1926, h. 77. *Kamus al-Marbawi* bukanlah kamus Melayu-Arab pertama yang dihasilkan oleh penulis Melayu. Sebuah kamus berjudul *Kamus Mahmudiyyah* telah ditulis oleh Sayyid Mahmud bin Sayyid Abdul Kadir diterbitkan buat pertama kalinya pada tahun 1894. Kamus ini pernah diterbitkan semula di Kota Bharu, Kelantan pada tahun 1924. Selain itu, *Kamus Mahmudiyyah* juga pernah dicetak oleh Syarikat Percetakan D. Y. Brothers di Kota Bharu, Kelantan dan dijual dengan harga \$1.30 termasuklah belanja pos. Wakil penjual *Kamus Mahmudiyyah* juga terdapat di Pulau Pinang iaitu Haji Abdul Halim dan di Yan, Kedah iaitu Haji Muhammad Said. Lihat *Pengasoh*, Jil. 7, Bil. 169, 24 April 1925, h. 12; *Pengasoh*, Jil. 8, Bil. 171, 23 Mei 1925, h. 12; *Pengasoh*, Jil. 8, Bil. 184, 30 November 1925, h. 12.

⁴² *Pilehan Timoer*, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1927, h. 16. Selain menerbitkan syarikat percetakan sendiri, pelajar Melayu di Mesir juga pernah memohon kitab dan buku daripada majlis agama di negeri-negeri Melayu. Pelajar Melayu di Mesir melalui Persekutuan Putera-Putera Semenanjung (PPS) misalnya pernah memohon hadiah berupa kitab dan buku dalam bahasa Melayu daripada Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK). Lihat Setiausaha PPS kepada Setiausaha MAIK, 6 Oktober 1933, dalam MAIK 170/1933, Memohonkan Hadiah Buku-Buku Ilmu dan Cerita-Cerita Bahasa Melayu Karangan Pembesar-Pembesar Kelantan Kepada Persekutuan Itu Bagi Bacaan Anak-Anak Melayu di Mesir.

⁴³ *Pilehan Timoer*, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1927, h. 1.

⁴⁴ Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 77.

⁴⁵ *Pengasoh*, Jil. 7, Bil. 150, 17 Julai 1924, h. 12; *Pengasoh*, Jil. 7, Bil. 152, 15 Ogos 1924, h. 12.

⁴⁶ Lihat S. W. Rujati Mulyadi (1980), "Rona Keislaman Dalam *Hikayat Indraputra*", *Archipel*, Vol. 20, No. 20, h. 138.

⁴⁷ Za'ba (1941), "Recent Malay Literature", *JMBRAS*, Vol. XIX, Pt. I, h. 15.

⁴⁸ Mahmud Yunus (1899-1982) merupakan seorang ulama yang terkenal di Indonesia. Beliau berasal dari Minangkabau dan pernah belajar di Madrasah Sungayang (1910) sebelum menyambung pengajian di Universiti al-Azhar (1924). Beliau akhirnya berjaya mendapatkan *Shahādah ^cAlamiyyah* dalam masa setahun sebelum pulang semula ke Minangkabau dan mengajar di madrasah. Untuk maklumat lanjut tentang Mahmud Yunus, lihat Yety Rochwulaningsih (2010), "Mahmud Yunus: Islamic Religious Instruction in the Public School", dalam Rosnani Hashim (ed.), *Reclaiming the Conversation: Islamic Intellectual Tradition in the Malay Archipelago*, Petaling Jaya: The Other Press Sdn. Bhd., h. 167-186.

⁴⁹ *Neracha*, Jil. 2, Bil. 45, 7 Ogos 1912, h. 3). Namun begitu, *Neracha* sekali lagi memaklumkan bahawa majalah tersebut akan diterbitkan pada awal bulan Safar 1331 Hijrah (lihat *Neracha*, Jil. 3, Bil. 66, 1 Januari 1913, h. 4). Oleh itu, diandaikan bahawa

pembaca dua kali sebulan. Ketua pengarang *al-Ittihād* merupakan Muhammad Fadlullah bin Muhammad Suhaimi yang berasal dari Singapura, manakala sidang pengarangnya terdiri daripada Muhammad Bisyuni Imran dari Sambas, Ahmad Fauzi Imran dari Sambas dan Abdul Wahid Abdullah dari Tapanuli, Sumatera. Harga langganan bagi selama setahun ialah tiga Rupiah di Indonesia atau lima keping syiling di Tanah Melayu, manakala langganan selama enam bulan ditetapkan sebanyak dua Rupiah di Indonesia atau tiga keping syiling di Tanah Melayu. Segala urusan langganan pula perlu berurusan dengan Muhammad Fadhlullah selaku Ketua Pengarang *al-Ittihād*.⁵⁰ Kewujudan *al-Ittihād* yang merupakan majalah pertama yang diterbitkan oleh pelajar-pelajar Melayu di Kaherah hanya diketahui melalui penyiaran sebuah rencana dalam *Neracha* yang bukan sahaja mengalu-alukan penerbitan *al-Ittihād*, tetapi juga telah mencabar pelajar-pelajar Melayu yang menuntut di Eropah agar mengambil inisiatif yang serupa dengan menerbitkan majalah mereka sendiri.⁵¹

Walau bagaimanapun, perbezaan pandangan antara pengarang *al-Ittihād* dan *Neracha* berkaitan beberapa isu menyebabkan timbul polemik antara kedua-dua pihak. Tindakan *al-Ittihād* menyiarkan surat seorang pembaca yang menggalakkan ibu bapa menghantar anak-anak mereka untuk menyambung pelajaran di Kaherah bagaimanapun kurang dipersetujui oleh pengarang *Neracha*. Menurut K. Anang iaitu salah seorang pengarang *Neracha*, beliau turut menggalakkan ibu bapa menghantar anak mereka menyambung pelajaran di Jerman, Perancis dan Jepun.⁵² Selain itu, pandangan *al-Ittihād* yang menganjurkan orang Melayu agar mempertahankan pakaian Melayu dan tidak memakai pakaian asing juga telah menimbulkan polemik dengan *Neracha*.⁵³ Polemik yang terjadi antara kedua-dua akhbar dan majalah bukan sahaja melibatkan pelajar Melayu yang belajar di Mesir, tetapi juga turut menarik penglibatan pelajar Melayu di Makkah yang turut menghantar surat untuk menyatakan pandangan mereka berkenaan polemik tersebut.⁵⁴ Majalah *al-Ittihād* juga pernah terlibat dalam perang pena dengan akhbar *Neracha* berkaitan persoalan islah dan kemunduran masyarakat Melayu.⁵⁵

Sebuah lagi majalah yang pernah diterbitkan di Mesir ialah *Seruan Azhar*. Majalah tersebut merupakan lidah rasmi *al-Jam'iyah al-Khairiyah al-Talabah al-Azhariyyah al-Jāwah*.⁵⁶ *Seruan Azhar* diterbitkan buat pertama kalinya pada bulan Oktober 1925 dan dicetak dalam tulisan Jawi. Majalah ini juga diterbitkan secara bulanan dan penerbitan majalah ini dipercayai terhenti setakat keluaran Mei 1928 setelah berjaya diterbitkan sebanyak 31 keluaran.⁵⁷ Ketua pengarang *Seruan Azhar* yang pertama ialah Djanan Taib. Jawatan pengarah

---

al-Ittihād diterbitkan pada bulan Januari 1913, iaitu seawal-awalnya pada 9 Januari 1913 bersamaan 1 Safar 1331 Hijrah. Ketiadaan naskah asal *al-Ittihād* juga menyukarkan usaha menentukan tarikh pemberhentian penerbitannya. Namun begitu, *Pengasoh* ada menjelaskan bahawa pemberhentian penerbitan *al-Ittihād* disebabkan keengganan para pembaca membayar wang langganan majalah tersebut. Lihat *Pengasoh*, Jil. 8, Bil. 182, 1 November 1925, h. 9.

⁵⁰ *Neracha*, Jil. 3, Bil. 66, 1 Januari 1913, h. 4.

⁵¹ *Neracha*, Jil. 3, Bil. 74, 26 Februari 1913, h. 1. Pengarang *Neracha* pernah menyatakan bahawa *Neracha* pernah diedarkan di Eropah, tetapi tidak bertahan lama dan kurang mendapat sambutan.

⁵² *Neracha*, Jil. 3, Bil. 84, 7 Mei 1913, h. 1. K. Anang atau nama asalnya iaitu Abdul Hamid pernah bersekolah di Raffles School, Singapura sebelum dibuang negeri pada tahun 1915. Beliau juga merupakan sahabat Mas Marco iaitu Setiausaha Pusat Sarekat Islam dan Rafaat Bey, Jeneral-Konsul Turki di Betawi (Jakarta). British juga mendakwa bahawa K. Anang terlibat dalam kegiatan anti-British di India dan merupakan pejuang pertubuhan Khilafat yang aktif. Lihat *The Malayan Bulletin of Political Intelligence*, Bil. 1, Mac 1922, dalam CO 273/516, Malayan Bulletin of Political Intelligence.

⁵³ *Neracha*, Jil. 3, Bil. 108, 22 Oktober 1913, h. 1.

⁵⁴ *Neracha*, Jil. 3, Bil. 115, 24 Disember 1913, h. 1; *Neracha*, Jil. 3, Bil. 108, 22 Oktober 1913, h. 1.

⁵⁵ Mohd. Sarim Haji Mustajab (1979), "Gerakan Islah Islamiyah di Tanah Melayu 1906 Hingga 1948", dalam *Malaysia: Sejarah dan Proses Pembangunan*, Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, h. 124.

⁵⁶ *Al-Jam'iyah al-Khairiyah al-Talabah al-Azhariyyah al-Jāwah* (Persatuan Kebajikan Pelajar-Pelajar Jawi Universiti al-Azhar) ditubuhkan pada tahun 1923 yang menggabungkan seluruh pelajar dari seluruh Alam Melayu. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 2, November 1925, h. 35.

⁵⁷ Meskipun terbitan *Seruan Azhar* pada bulan Mei 1928 dicetak sebagai bilangan 32, hakikatnya majalah ini hanya diterbitkan sebanyak 31 keluaran sahaja. Hal ini kerana bilangan 23 dan 24 merupakan cetakan yang digabungkan dan dianggap sebagai bilangan 23. Lihat Abu Hanifah Haris dan Mohammad Redzuan Othman (2013), "*Seruan Azhar (1925-1928) dan Idea Perpaduan*

Seruan Azhar pula disandang oleh Raden Fathul Rahman Kafrawi. Sidang pengarangnya terdiri pula terdiri daripada Ilyas Ya'acob, Muhammad Idris al-Marbawi, Abdul Wahab Abdullah dan Mahmud Yunus.⁵⁸ Pentadbiran *Seruan Azhar* pula dikendalikan oleh Othman Abdullah selaku pengurus.⁵⁹

Urusan percetakan majalah *Seruan Azhar* pula dikendalikan oleh Matba^cah al-Tarakkī, Kaherah daripada bilangan pertama sehingga bilangan sembilan.⁶⁰ Matba^cah Bahansī, Kaherah pula mengendalikan urusan percetakan *Seruan Azhar* untuk bilangan 10, bilangan 20 dan bilangan 21.⁶¹ Bilangan 11 sehingga 19, serta bilangan 32 pula telah dicetak oleh Matba^cah al-Bashlāwī, Kaherah.⁶² Matba^cah al-Rahmāniyyah, Kaherah pula mencetak *Seruan Azhar* untuk bilangan 26 hingga bilangan 29.⁶³ *Seruan Azhar* turut menjadi wakil penjual kitab-kitab yang dikarang oleh pelajar Melayu di Mesir. Antaranya ialah kitab *Tafsir al-Quran* karangan Ilyas Muhammad Ali, kitab *Tafsir al-Quran* (Jilid Tiga dan Jilid Empat), kitab berjudul *Ilmu Kimia* dan kitab berjudul *Durūs al-Lughah al-^cArabiyah* tulisan Mahmud Yunus, kitab berjudul *Bahtera Kesejahteraan* karangan Ilyas Ya'acob, kitab berjudul *Pergerakan Islam* karangan Muhammad Kasim Bakri dan kitab berjudul *Liwa' al-Islām* karangan Haji Muhammad Ali Nuruddin.⁶⁴

Meskipun *Seruan Azhar* telah diterbitkan oleh pelajar-pelajar Melayu di Mesir, namun *Seruan Azhar* terbukti merupakan sebuah majalah yang popular dan mempunyai jumlah pembaca yang ramai di Alam Melayu.⁶⁵ Selain terdapat di Negeri-Negeri Selat (NNS), wakil-wakil *Seruan Azhar* juga terdapat di Negeri-Negeri Melayu Bersekutu (NNMB) dan Negeri-Negeri Melayu Tidak Bersekutu (NNMTB).⁶⁶ Pelanggan dan pengedar *Seruan Azhar* juga terdapat di Indonesia.⁶⁷ Penerbitan *Seruan Azhar* juga mendapat sambutan yang amat menggalakkan, bahkan terdapat seorang pembaca dari Kota Bharu, Kelantan pernah memesan sebanyak 100 naskhah bagi keluaran sulung majalah tersebut untuk diedarkan.⁶⁸ Seorang

---

Antara Penduduk Tanah Melayu dan Indonesia di Kaherah”, dalam Mohammad Redzuan Othman *et al.* (ed.), *Malaysia-Indonesia: Romantika Hubungan Bangsa Serumpun*, Kuala Lumpur: Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya, h. 63.

⁵⁸ Lihat A. M. Iskandar Haji Ahmad (1973), *Persuratkhabaran Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 150.

⁵⁹ Selaku pengurus, Othman Abdullah dipercayai telah menggunakan wang yang dihantar oleh bapanya untuk membiayai penerbitan majalah ini. Lihat William R. Roff (1966), "The Life and Times of Haji Othman Abdullah", *Peninjau Sejarah*, Jil. 1, No. 2, h. 64.

⁶⁰ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 2, November 1925, h. hadapan. Pemilik Matba^cah al-Tarakkī merupakan ^cAbd al-Ḥamīd Afandī. Selain mencetak *Seruan Azhar*, Matba^cah al-Tarakkī turut menyediakan perkhidmatan mencetak pelbagai jenis buku dan kitab, sama ada dalam bahasa Arab dan bahasa Melayu. Lihat iklan yang dikeluarkan oleh Matba^cah al-Tarakkī dalam *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1925, h. 20. Michael Laffan sebaliknya berpendapat bahawa *Seruan Azhar* telah dicetak oleh syarikat al-Bābī al-Ḥalābī, Kaherah. Lihat Michael Laffan (2004), "An Indonesian Community in Cairo: Continuity and Change in A Cosmopolitan Islamic Milieu", *Indonesia*, Bil. 77, h. 6.

⁶¹ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 10, Julai 1926, h. 181; *Seruan Azhar*, Jil. 2, Bil. 20, Mei 1927, h. 381; *Seruan Azhar*, Jil. 2, Bil. 21, Jun 1927, h. 401.

⁶² *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 11, Ogos 1926, h. 201; *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 32, Mei 1928, h. 623. Matba^cah al-Bashlāwī juga ada mengiklankan khidmat percetakan pelbagai jenis buku dan kitab dalam bahasa Melayu atau bahasa Arab mengikut kehendak pelanggan. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 2, Bil. 14, November 1926, h. 280.

⁶³ *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 26, November 1927, h. 505. Pemilik Matba^cah al-Rahmāniyyah merupakan ^cAbd al-Rahmān Mūsā Sharīf. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 29, Februari 1928, h. belakang.

⁶⁴ *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 26, November 1927, h. belakang.

⁶⁵ William R. Roff (1972), *Bibliography of Malay and Arabic Periodicals Published in the Straits Settlements and Peninsular Malay States, 1876-1941*, London: Oxford University Press, h. 12.

⁶⁶ Di NNMB, wakil *Seruan Azhar* terdapat di Ipoh dan Batu Gajah, Perak; Kuala Lumpur dan Klang, Selangor; Seremban, Negeri Sembilan dan Raub, Pahang. Di NNMTB pula, wakil *Seruan Azhar* terdapat di Muar dan Johor Bahru, Johor; Kedah; Kemaman, Terengganu dan Kota Bharu, Kelantan. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 3, Bil. 32, Mei 1928, h. 642.

⁶⁷ *Pengasoh*, Jil. 8, Bil. 182, 1 November 1925, h. 8. Wakil pengedar *Seruan Azhar* di Indonesia terdapat di Sumatera. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 2, Bil. 15, Disember 1926, h. hadapan.

⁶⁸ Lihat surat Tengku Abdul Kadir yang mahu membeli 100 naskhah keluaran pertama *Seruan Azhar* (*Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 11, Ogos 1926, h. 217). *Seruan Azhar* juga ada menyiarkan pemberitahuan berkaitan penerimaan sebanyak \$28/- oleh pengarang *Seruan Azhar* dan penghantaran 100 naskhah *Seruan Azhar* keluaran sulung yang dicetak semula. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 2, Bil. 13, Oktober 1926, h. 255.

guru sekolah Melayu di Kota Bharu, Kelantan bernama Muhammad Yusuf bin Salleh pula bukan sahaja mengalu-alukan penerbitan *Seruan Azhar*, bahkan telah menggubah sebuah syair bagi menggambarkan kegembiraan beliau terhadap penerbitan keluaran sulung *Seruan Azhar*.⁶⁹

Majalah *Pengasoh* turut mengalu-alukan penerbitan *Seruan Azhar*. Bagi memastikan penerbitan *Seruan Azhar* iaitu majalah kedua diterbitkan oleh pelajar Melayu di Mesir selepas *al-Ittihād* dapat bertahan lama, *Pengasoh* telah menyeru pembacanya agar menyokong penerbitan *Seruan Azhar* dengan berlanggan dengan majalah tersebut. Menurut *Pengasoh*, harga langganan *Seruan Azhar* juga agak murah iaitu hanya \$3 setahun berbanding sesetengah masyarakat Melayu yang menghabiskan hampir \$10 untuk berhibur, sekaligus tidak menjadi masalah untuk para pembaca menyalurkan wang tersebut untuk melanggan majalah *Seruan Azhar*.⁷⁰

Terdapat sebuah lagi majalah yang diterbitkan oleh pelajar Melayu di Kaherah berjudul *Pilehan Timoer*. Majalah ini diterbitkan pada Oktober 1927 secara bulanan dan penerbitannya terhenti setakat keluaran Oktober 1928 selepas diterbitkan sebanyak lapan keluaran. Pengarang *Pilehan Timoer* merupakan Mukhtar Lutfi. Othman Abdullah pula bertugas sebagai penolong pengarang di Eropah manakala Ilyas Ya'qub pula bertugas sebagai pengurus *Pilehan Timoer*. Urusan percetakan majalah ini pula dikendalikan oleh Matba'ah al-Taqqaddum, Kaherah. Wakil penjual *Pilehan Timoer* bukan sahaja terdapat di Indonesia seperti di Sumatera dan Jawa, tetapi juga terdapat di Borneo dan Tanah Melayu.⁷¹ Penerbitan *Pilehan Timoer* bukan sahaja memberikan peluang kepada pelajar Melayu di Kaherah untuk mengasah bakat dalam bidang penulisan, tetapi juga dapat meluaskan pandangan mereka serta berkongsi maklumat dengan pembaca lain.⁷²

Dekad kedua abad ke-20 pula menyaksikan kemasukan buku dari luar ke Tanah Melayu, termasuklah dari Mesir.⁷³ Kebanyakan buku dan majalah yang dibawa dari Mesir telah diedarkan oleh syarikat percetakan yang turut menjalankan kegiatan mengimport buku dari Eropah dan Timur Tengah, termasuklah dari Mesir.⁷⁴ Beberapa kedai buku di Alam Melayu juga aktif mengimport buku dari Mesir seperti Sulaiman Mar'î di Singapura, Abdullah Arif di Cirebon, dan Salim bin Saad Nabhan di Surabaya.⁷⁵

Salah sebuah syarikat percetakan Melayu yang aktif mengimport buku-buku dari Mesir ialah Syarikat Percetakan Haji Muhaammad Taib bin Haji Abdul Syukur yang beralamat di No. 11, Baghdad Street, Singapura. Selain buku, syarikat percetakan beliau juga menjual pelbagai jenis bahan bacaan lain seperti al-Quran, hikayat, syair dan kitab sama ada dalam bahasa Melayu, Jawa, Bugis dan Arab. Beliau sering mengiklankan bahan-bahan bacaan yang dijualnya secara berkala dalam akhbar *Neracha*.⁷⁶ Maktabah al-Zainiyyah, Pulau Pinang juga mengimport buku-buku Melayu yang dicetak di Mesir seperti sebuah kitab tafsir tulisan Shaykh Yûsuf al-Nabhâni berjudul *Tafsîr Gharîb al-Qurân*.⁷⁷ Sebuah lagi syarikat percetakan Melayu yang aktif menjual kitab dari Mesir ialah Maktabah al-Aminiyyah di Pulau Pinang

⁶⁹ *Pengasoh*, Jil. 8, Bil. 182, 1 November 1925, h. 9.

⁷⁰ *Pengasoh*, Jil. 8, Bil. 182, 1 November 1925, h. 8-9.

⁷¹ *Pilehan Timoer*, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1927, h. 16 dan belakang.

⁷² Pada keluaran Februari 1928, *Pilehan Timoer* pernah menyiarkan tulisan pelajar Melayu di Kaherah yang menyeru orang Melayu agar bersatu dan mewujudkan sebuah organisasi yang dapat menggerakkan kemajuan dalam segenap aspek kehidupan orang Melayu. Lihat *Pilehan Timoer*, Jil. 1, Bil. 5, Februari 1928, h. 81-83. Seperti *Seruan Azhar* yang mewujudkan ruangan "Alam Isteri", *Pilehan Timoer* juga aktif memperjuangkan idea emansipasi wanita dengan mewujudkan "Ruangan Wanita". Lihat Mohammad Redzuan Othman dan Abu Hanifah Haris (2013), "Egyptian Influences on Malaya's Muslim *Kaum Muda* (Young Faction) before World War II", *al-Shajarah*, Vol. 18, No. 1, h. 21-22.

⁷³ Ian Proudfoot (1994), *The Print Threshold in Malaysia*, h. 35.

⁷⁴ Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 74.

⁷⁵ M. van Bruinessen (1990), "Kitab Kuning", h. 232.

⁷⁶ *Neracha*, Jil. 3, Bil. 77, 19 Mac 1913, h. 4.

⁷⁷ Maktabah al-Zainiyyah turut mengimport al-Quran yang dijilid dengan kain dan dihiasi dengan tulisan emas. Lihat *Pengasoh*, Jil. 7, Bil. 159, 27 November 1924, h. 12.

milik Sulaiman bin Ahmad al-Rawi.⁷⁸ Syarikat percetakan milik Haji Abdullah bin Muhammad Nuruddin al-Rawi di Pulau Pinang juga turut menjual kitab-kitab Arab yang dibawa masuk dari Mesir.⁷⁹

Antara syarikat percetakan Melayu terawal yang telah menjual akhbar dan majalah dari Mesir ialah Syarikat Percetakan Haji Muhammad Siraj bin Haji Muhammad Saleh yang beroperasi di Singapura.⁸⁰ Dalam sebuah katalog tentang bahan-bahan bacaan yang dibekalkan oleh syarikatnya, beliau ada menyenaraikan beberapa akhbar dan majalah dari Mesir.⁸¹ Antara akhbar dan majalah Mesir yang dijual kepada para pembaca ialah *al-Muayyad* yang diedarkan setiap hari, *al-Fallāh* yang diedarkan dua kali seminggu, *al-Rā'id al-Miṣrī* yang diedarkan dua kali seminggu, *al-Mahrūsah* yang diedarkan sekali seminggu, *al-Adl* yang diedarkan sekali seminggu, *al-Ma'lūmāt* (mempunyai pelbagai gambar) yang diedarkan sekali seminggu dan *al-Firdaus* yang diedarkan sekali sebulan.⁸² Maklumat dalam katalog tersebut menunjukkan bahawa majalah *al-Muayyad* yang sering dipetik oleh beberapa akhbar dan majalah Melayu yang muncul pada awal abad ke-20 seperti *Neracha*, *Pengasoh* dan *Saudara* sudah pun diedarkan di Tanah Melayu sejak akhir tahun 1890-an lagi. Terdapat juga penerbit akhbar Mesir yang mengiklankan akhbar mereka dalam akhbar dan majalah Melayu. Shaykh Muḥammad Aḥmad 'Ammārah, penerbit akhbar *al-Sharq al-Jadīd* pernah mengiklankan akhbar tersebut dalam *Seruan Azhar*. Menurut penerbitnya, *al-Sharq al-Jadīd* merupakan sebuah akhbar bahasa Arab yang diterbitkan secara mingguan dan membincangkan pelbagai perkara berkaitan politik dan seruan ke arah kemajuan. Harga langganan majalah tersebut untuk setahun ialah \$8 di Semenanjung Tanah Melayu, dan 10 Rupiah di Indonesia.⁸³

Walaupun kegiatan penerbitan dan percetakan di Kaherah mula mengalami kemerosotan menjelang tahun 1930-an, namun pelajar Melayu di Mesir terus menghasilkan tulisan dalam bentuk majalah dan buku walaupun dalam jumlah yang terhad. Antara punca kemerosotan tersebut ialah kemunculan banyak syarikat penerbitan dan percetakan di Tanah Melayu selain kemudahan mendapatkan alat percetakan di Singapura dan Pulau Pinang.⁸⁴ Sempena sambutan kemerdekaan Tanah Melayu pada tahun 1957, Persekutuan Melayu Mesir (PMM) atau *al-Jam'iyah al-Malāyūwīyyah bi Miṣr* menerbitkan sebuah buku dalam bahasa Arab berjudul *al-Malāyū al-Mustaqillah*. Buku tersebut telah dicetak oleh Matba'ah al-Liwā' al-Ḥadīthah, Kaherah. Buku tersebut menceritakan sejarah ringkas Tanah Melayu sejak penjajahan Portugis sehingga kemerdekaan Tanah Melayu, khususnya aspek politik, ekonomi dan pendidikan.⁸⁵

---

⁷⁸ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 6, Mac 1926, h. belakang.

⁷⁹ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 7, April 1926, h. belakang.

⁸⁰ Haji Muhammad Siraj bin Haji Muhammad Saleh merupakan keturunan Jawi Peranakan dan salah seorang penerbit yang aktif mencetak pelbagai bahan bacaan di Singapura pada akhir abad ke-19 dan awal abad ke-20. Haji Muhammad Siraj juga banyak menerbitkan karya tulisannya sendiri dan tugas tersebut banyak dibantu oleh Sidik bin Haji Abas yang bertanggungjawab menghasilkan lukisan dan hiasan dalam karya tersebut. Lihat Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 78.

⁸¹ Katalog tersebut dalam bentuk yang asal turut dilampirkan di halaman terakhir artikel tersebut. Walaupun katalog tersebut tidak dinyatakan tarikh penerbitannya, namun Proudfoot mengandaikan bahawa kemungkinan besar katalog tersebut diterbitkan antara tahun 1897-1898. Lihat Ian Proudfoot (1987), "A Nineteenth-Century Malay Bookseller's Catalogue", *Kekal Abadi*, Jil. 6, Bil. 4, h. 3.

⁸² Proudfoot mungkin tersilap kerana menyatakan majalah *al-Muayyad* sebagai *al-Mawa'id*. Harga langganan bagi setahun untuk setiap akhbar dan majalah tersebut ialah \$22.00 (*al-Muayyad*), \$17.00 (*al-Fallāh*), \$13.00 (*al-Rā'id al-Miṣrī*), \$11.00 (*al-Mahrūsah*), \$7.00 (*al-Adl*), \$13.50 (*al-Ma'lūmāt*) dan \$5.00 (*al-Firdaus*). Lihat I. Proudfoot (1987), "A Nineteenth-Century Malay Bookseller's Catalogue", h. 10-11.

⁸³ *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 9, Jun 1926, h. hadapan. Penerbit majalah *al-Maktabah*, 'Abd al-'Azīz Afandī al-Ḥalabī juga pernah mengiklankan majalah terbitan beliau dalam *Seruan Azhar*. Lihat *Seruan Azhar*, Jil. 1, Bil. 10, Julai 1926, h. hadapan.

⁸⁴ *Malaya*, Jil. 3, Bil. 1, Mac 1931, h. 29. Meskipun Matba'ah Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī dan Matba'ah Dār al-Iḥyā' al-Kutub al-'Arabīyyah terus wujud, namun usaha menerbitkan buku-buku Melayu tidak lagi dijalankan dan Jabatan Melayu yang ditubuhkan sebelum ini juga telah hilang kepentingannya. Lihat Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu*, h. 117.

⁸⁵ *Al-Jam'iyah al-Malāyūwīyyah bi Miṣr* (1957), *al-Malāyū al-Mustaqillah*, Kaherah: Matba'ah al-Liwā' al-Ḥadīthah.

Pada tahun 1960, PMM telah menerbitkan Majalah Dinding PMM berjudul *Bersatu* sebanyak lapan kali setahun.⁸⁶ Pada bulan Februari 1962, PMM juga telah berjaya menerbitkan keluaran sulung *Warta Persekutuan Melayu Mesir* yang merupakan suara rasmi PMM.⁸⁷ Pada bulan April 1962, Badan Bahasa dan Pustaka iaitu salah sebuah jawatankuasa pusat dalam PMM pula telah merancang penerbitan sebuah buku yang merupakan terjemahan kitab *al-Islām al-Muṣaffā* yang diusahakan oleh Ahli Jawatankuasa Bahagian Terjemahan, iaitu salah satu unit di bawah Badan Bahasa dan Pustaka.⁸⁸ Pada tahun 1966, seorang pelajar Melayu dari Pahang bernama Jamaluddin Awang Ngah Muhammad pernah bercadang untuk menerbit dan mencetak *Majalah Agama Negeri Pahang* di Mesir.⁸⁹ Walau bagaimanapun, cadangan beliau tidak mendapat persetujuan Majlis Agama Islam Pahang disebabkan masalah kekurangan peruntukan kewangan, selain kesukaran untuk memantau penerbitan majalah tersebut secara berkala.

Kesimpulan

Sebelum Kaherah menjadi pusat penerbitan dan percetakan karya Melayu-Islam, Bombay, Makkah dan Istanbul terlebih dahulu muncul sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam yang terkenal. Mesir hanya muncul sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam khususnya kitab dan buku agama sejak awal tahun 1880-an. Namun begitu, kedatangan pelajar Melayu ke Mesir untuk melanjutkan pelajaran di Universiti al-Azhar pada akhir abad ke-19 telah menarik minat syarikat percetakan di Mesir untuk mencetak dan menerbitkan karya Melayu-Islam. Menjelang tahun 1920-an, pertambahan drastik dalam jumlah pelajar Melayu yang melanjutkan pelajaran di Kaherah menyaksikan karya Melayu-Islam terus mendapat permintaan yang tinggi daripada pelajar Melayu di Kaherah, sekali gus merancakkan perkembangan kegiatan percetakan karya Melayu-Islam di Kaherah. Antara syarikat percetakan milik penduduk Mesir yang aktif menerbitkan karya Melayu-Islam ialah Matba'ah 'Īsā al-Bābī al-Ḥalabī, manakala syarikat percetakan milik pelajar Melayu di Kaherah yang giat menerbitkan karya Melayu-Islam ialah Matba'ah al-Marbawiyah. Selain menerbitkan kamus, buku dan kitab agama, syarikat percetakan di Kaherah turut mencetak dan menerbitkan akhbar dan majalah Melayu. Terdapat juga syarikat percetakan Melayu yang menjual buku, akhbar dan majalah Mesir yang mendapat permintaan daripada para pembaca di Tanah Melayu.

Meskipun Mesir tidak lagi menjadi pusat percetakan karya Melayu-Islam yang aktif selepas tahun 1930-an akibat kemunculan pelbagai syarikat percetakan di Tanah Melayu selain kemudahan mendapatkan alat percetakan di Singapura dan Pulau Pinang, namun Kaherah pernah memainkan peranan penting terhadap perkembangan kegiatan intelektual dalam kalangan masyarakat Melayu. Kaherah bukan sahaja muncul sebagai pusat penyebaran ilmu, tetapi sebagai pusat percetakan karya Melayu-Islam pada peringkat awal. Apabila pelajar Melayu pulang ke tanah air, mereka bukan sahaja menyebarkan ilmu pengetahuan agama untuk memandaikan anak bangsa, tetapi ilmu pengetahuan dan pengalaman yang diperoleh di Mesir digunakan untuk memberikan kesedaran kepada masyarakat Melayu agar mengejar kemajuan dalam segenap aspek dan berusaha untuk mencapai kebebasan, seterusnya menggerakkan perjuangan bagi mencapai kemerdekaan Tanah Melayu.

---

⁸⁶ Peraturan Majalah Dinding PMM, dalam SP 142, Persekutuan Melayu Mesir, Himpunan Undang-Undang dan Peraturan Kerja.

⁸⁷ SP 142/9, *Warta Persekutuan Melayu Mesir*, Jil. 1, Bil. 1, 15 Februari 1962, h. 1.

⁸⁸ SP 142/9, *Warta Persekutuan Melayu Mesir*, Jil. 1, Bil. 4, 1 April 1962, h. 2.

⁸⁹ Jamaluddin Awang Ngah Muhammad kepada Tuan Haji Abdul Aziz Ahmad, 3 Mac 1966, dalam JKUM Pahang 28/66, *Majalah Ugama Negeri Pahang* di Mesir.

Rujukan

A. M. Iskandar Haji Ahmad (1973), *Persuratkhabaran Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka

Abdullah al-Qari Haji Salleh (1967), *Sejarah Hidup To' Kenali*, Kota Bharu, Pustaka Aman Press.

Abu Hanifah Haris (2013), "Pengaruh Mesir dalam Masyarakat Melayu, 1906-1970", Tesis PhD., Universiti Malaya.

Abu Hanifah Haris dan Mohammad Redzuan Othman (2013), "Seruan Azhar (1925-1928) dan Idea Perpaduan Antara Penduduk Tanah Melayu dan Indonesia di Kaherah", dalam Mohammad Redzuan Othman *et al.* (ed.), *Malaysia-Indonesia: Romantika Hubungan Bangsa Serumpun*, Kuala Lumpur: Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya.

al-Azhari, Shaykh Junid Tola (1930), *Kitab Kaifiyat Mengadakan Wakaf*, Kaherah: Matba'ah al-Marbawiyah.

Bloomfield, B. C. (1979), *A. B. Bone and the Beginning of Printing in Malaysia*, London: Foreign and Commonwealth Office.

CO 273/516, Malayan Bulletin of Political Intelligence.

Bruinessen, M. van (1990), "Kitab Kuning, Books in Arabic Script Used in the Pesantren Milieu: Comments on a New Collection in the KITLV Library", *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Vol. 146, No. 2/3.

Byrd, Cecil K. (1991), *Percetakan Awal di Jajahan Selat, 1906-1858*, Terj. Mansor Ahmad Saman, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

al-Fatani, Shaykh Zainal Abidin (1900), *Kashf al-Ghaybah*, Makkah: Matba'ah al-Mir'iyah al-Kāinah.

Gallop, Ananabel Teh (1990), "Early Malay Printing: An Introduction to the British Library Collections", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society (JMBRAS)*, Vol. LXIII, Pt. 1, h. 85-124.

Hamed Mohd. Adnan (1998), "Majalah-Majalah Agama Sebelum Perang dan Ekonomi Penerbitannya", dalam Hashim Awang A. R. *et al.* (ed.), *Pengajian Sastera dan Sosiobudaya Melayu Memasuki Alaf Baru*, Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya.

Hurgronje, C. Snouck (1970), *Mekka in the Latter Part of the 19th Century*, Leiden: Brill.

al-Indonisi, Muhammad (ed.) (1937), *Sharh Usul al-Tahiq*, Kaherah: Matba'ah 'Īsā al-Bābī al-Ḥalabī.

Al-Jam'iyah al-Malāyūwīyah bi Miṣr (1957), *al-Malāyū al-Mustaqillah*, Kaherah: Matba'ah al-Liwa' al-Ḥadīthah.

JKUM Pahang 28/66, Majalah Ugama Negeri Pahang di Mesir.

Laffan, Michael (2004), "An Indonesian Community in Cairo: Continuity and Change in A Cosmopolitan Islamic Milieu", *Indonesia*, Bil. 77, h. 1-26.

Laffan, Michael (2011), *The Making of Indonesian Islam: Orientalism and Narration of a Sufi Past*, New Jersey: Princeton University Press.

MAIK 170/1933, Memohonkan Hadiah Buku-Buku Ilmu dan Cerita-Cerita Bahasa Melayu Karangan Pembesar-Pembesar Kelantan Kepada Persekutuan Itu Bagi Bacaan Anak-Anak Melayu di Mesir.

Malaya, Jil. 3, Bil. 1, Mac 1931.

al-Marbawi, Muhammad Idris (1930), *Kamus al-Marbawi*, Kaherah: Matba'ah Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.

al-Marbawi, Muhammad Idris (1934), *Asas Islam*, Kaherah: Matba'ah 'Īsā al-Bābī al-Ḥalabī.

Md. Sidin Ahmad Ishak (1992), "Malay Book Publishing and Printing in Malaya and Singapore, 1807-1998", Disertasi Ph.D., University of Stirling.

Md. Sidin Ahmad Ishak (1998), *Penerbitan dan Percetakan Buku Melayu, 1807-1960*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Md. Sidin Ahmad Ishak dan Mohammad Redzuan Othman (2000), *The Malays in the Middle East: With a Bibliography of Malay Printed Works Published in the Middle East*, Kuala Lumpur: University of Malaya Press.

al-Minangkabawi, Shaykh Ahmad al-Khatib (1907), *Ḍhau' al-Sirāj*, Makkah: Matba'ah al-Mir'iyyah al-Kāinah.

Mohammad Redzuan Othman dan Abu Hanifah Haris (2013), "Egyptian Influences on Malaya's Muslim *Kaum Muda* (Young Faction) before World War II", *al-Shajarah*, Vol. 18, No. 1, h. 1-33.

Mohd. Nor Ngah (1983), *Kitab Jawi: Islamic Thought of the Malay Muslim Scholars*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies (ISEAS).

Mohd. Sarim Haji Mustajab (1979), "Gerakan Islah Islamiyah di Tanah Melayu 1906 Hingga 1948", dalam *Malaysia: Sejarah dan Proses Pembangunan*, Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.

Muhammad Fadlullah Suhaimi (1914), *Kitab Pelajaran Tauhid*, Kaherah: Matba'ah al-Ittiḥādiyyah.

Narongraksakhet, Ibrahim (2010), "Shaykh Daud al-Fatani: Jawi Textbooks and the Malay Language", dalam Rosnani Hashim (ed.), *Reclaiming the Conversation: Islamic Intellectual Tradition in the Malay Archipelago*, Petaling Jaya: The Other Press Sdn. Bhd.

Neracha, Jil. 2, Bil. 45, 7 Ogos 1912.

Neracha, Jil. 3, Bil. 66, 1 Januari 1913.

Neracha, Jil. 3, Bil. 74, 26 Februari 1913.

Neracha, Jil. 3, Bil. 77, 19 Mac 1913.

Neracha, Jil. 3, Bil. 84, 7 Mei 1913.

Neracha, Jil. 3, Bil. 108, 22 Oktober 1913.

Neracha, Jil. 3, Bil. 115, 24 Disember 1913.

Neracha, Jil. 4, Bil. 124, 25 Februari 1914.

Ni^cmah Haji Ismail (1994), "The Life and Thoughts of Shaykh Muhammad Fadlullah Suhaimi", Tesis M.Litt., University of Edinburgh.

Pengasoh, Jil. 7, Bil. 150, 17 Julai 1924.

Pengasoh, Jil. 7, Bil. 159, 27 November 1924.

Pengasoh, Jil. 7, Bil. 169, 24 April 1925.

Pengasoh, Jil. 8, Bil. 171, 23 Mei 1925.

Pengasoh, Jil. 8, Bil. 182, 1 November 1925.

Pengasoh, Jil. 8, Bil. 184, 30 November 1925.

Pilehan Timoer, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1927.

Pilehan Timoer, Jil. 1, Bil. 5, Februari 1928.

Preckel, Claudia (2000), "The Roots of Anglo-Muslim Co-Operation and Islamic Reformism in Bhopal", dalam Jamal Malik (ed.), *Perspectives of Mutual Encounters in South Asian History, 1760-1860*, Leiden, Brill.

Proudfoot, Ian (1987), "A Nineteenth-Century Malay Bookseller's Catalogue", *Kekal Abadi*, Jil. 6, Bil. 4, h. 1-11.

Proudfoot, Ian (1994), "Malay Books Printed in Bombay: A Report on Sources for Historical Bibliography", *Kekal Abadi*, Jil. 13, Bil. 3, h. 1-20.

Proudfoot, Ian (1994), *The Print Threshold in Malaysia*, Victoria: The Centre of Southeast Asian Studies, Monash University.

Roff, William R. (1966), "The Life and Times of Haji Othman Abdullah", *Peninjau Sejarah*, Jil. 1, No. 2, h. 62-69.

Roff, William R. (1972), *Bibliography of Malay and Arabic Periodicals Published in the Straits Settlements and Peninsular Malay States, 1876-1941*, London: Oxford University Press.

S. W. Rujati Mulyadi (1980), "Rona Keislaman Dalam *Hikayat Indraputra*", *Archipel*, Vol. 20, No. 20, h. 133-142.

Jurnal al-Tamaddun Bil 9 (1) 2014, 15-31

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 1, Oktober 1925.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 2, November 1925.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 3, Disember 1925.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 4, Januari 1926.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 6, Mac 1926.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 7, April 1926.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 8, Mei 1926.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 9, Jun 1926.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 10, Julai 1926.

Seruan Azhar, Jil. 1, Bil. 11, Ogos 1926.

Seruan Azhar, Jil. 2, Bil. 13, Oktober 1926.

Seruan Azhar, Jil. 2, Bil. 14, November 1926.

Seruan Azhar, Jil. 2, Bil. 15, Disember 1926.

Seruan Azhar, Jil. 2, Bil. 20, Mei 1927.

Seruan Azhar, Jil. 2, Bil. 21, Jun 1927.

Seruan Azhar, Jil. 3, Bil. 26, November 1927.

Seruan Azhar, Jil. 3, Bil. 29, Februari 1928.

Seruan Azhar, Jil. 3, Bil. 30, Mac 1928.

Seruan Azhar, Jil. 3, Bil. 31, April 1928.

Seruan Azhar, Jil. 3, Bil. 32, Mei 1928.

Siti Hanifah Ahmad (1988), "Syeikh Junid Tola: Sumbangannya Dalam Bidang Pendidikan dan Politik, 1889-1948", Latihan Ilmiah B.A., Universiti Malaya.

SP 142, Persekutuan Melayu Mesir, Himpunan Undang-Undang dan Peraturan Kerja.

SP 142/9, *Warta Persekutuan Melayu Mesir*, Jil. 1, Bil. 1, 15 Februari 1962.

SP 142/9, *Warta Persekutuan Melayu Mesir*, Jil. 1, Bil. 4, 1 April 1962.

Wan Muhamad Saghir Haji Abdullah (1972), “Al-Shikh Ahmad bin Muhammad Zain bin Mustapha bin Muhammad al-Fatani: Ulama Besar Alam Melayu”, *Dian*, Jil. II, Bil. 49, h. 48-49.

Yety Rochwulaningsih (2010), “Mahmud Yunus: Islamic Religious Instruction in the Public School”, dalam Rosnani Hashim (ed.), *Reclaiming the Conversation: Islamic Intellectual Tradition in the Malay Archipelago*, Petaling Jaya: The Other Press Sdn. Bhd.

Za’ba (1941), “Recent Malay Literature”, *JMBRAS*, Vol. XIX, Pt. I, h. 1-20.